ॐ

श्री परमात्मने नमः

અધ્યાય પાંચમો

ત્રીજા અધ્યાયમાં અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, "હે ભગવંત ! આપ જ્ઞાનયોગને શ્રેષ્ઠ માનો છો તો મને ભયંકર કર્મોમાં શા માટે જોડો છો ?" અર્જુનને જ્ઞાનયોગની તુલનામાં જ્ઞાનયોગ સરળ લાગતો હતો, કેમ કે જ્ઞાનયોગમાં હાર મળે તોપણ દેવત્વ અને વિજય મળે તોપણ 'મહામહિમ સ્થિતિ'ની પ્રાપ્તિ એમ બંને સ્થિતિમાં લાભ જ દેખાતો હતો. પરંતુ અત્યાર સુધીમાં અર્જુનને એ વાત ઠીક ઠીક પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી કે બંને માર્ગોમાં કર્મ તો કરવું જ પડે. (યોગેશ્વરે એને શંકા મુક્ત થઈને 'તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષ'નો આશ્રય લેવાની પણ પ્રેરણા આપી, કેમ કે સાચી સમજણ માટે તે એક જ ઉચિત સ્થાન છે.) આથી બંને માર્ગોમાંથી એકની પસંદગી કરતાં પહેલાં એણે નિવેદન કર્યું કે

अर्जुन उवाच

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥

હે શ્રી કૃષ્ણ, આપ ક્યારેક સંન્યાસના માધ્યમ દ્વારા કર્મ કરવા અને ક્યારેક નિષ્કામ દૃષ્ટિથી કરવાના કર્મની પ્રશંસા કરો છો, આ બંનેમાંથી આપે જે એક અંગે નિર્ણય કર્યો હોય, જે પરમ કલ્યાણકારી હોય તે મને જણાવો, કોઈ જગ્યાએ જવા માટે તમને બે માર્ગ બતાવવામાં આવે તો

તમે કોઈ એક સગવડભર્યા માર્ગ અંગે જરૂરી પૂછશો. અગર એ અંગે ન પૂછો તો એનો અર્થ એમ થાય કે તમે જવા ઉત્સુક નથી. આ બાબતમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું –

श्री भगवानुवाच
संन्यासंः कर्मयोगेश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

અર્જુન ! સંન્યાસના માધ્યમ દ્વારા કરવાનું કર્મ અર્થાત્ આ માર્ગમાંથી કરવાનું કર્મ અને 'કર્મયોગ' – નિષ્કામ ભાવનાથી કરવાનું કર્મ – આ બંનેથી પરમશ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ આ બંને માર્ગોમાં – સંન્યાસ અથવા જ્ઞાનદષ્ટિથી કરાતા કર્મની અપેક્ષાએ નિષ્કામ કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે. પ્રશ્ન સ્વાભાવિકપણે થાય કે તે માર્ગ શ્રેષ્ઠ કેમ ?

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥३॥

મહાબાહુ, અર્જુન ! જે કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી, કશાની આકાંક્ષા રાખતો નથી, તેને હંમેશાં સંન્યાસી જ સમજવો ઉચિત છે. તેણે પછી ભલે જ્ઞાનમાર્ગ લીધો હોય કે નિષ્કામ માર્ગ અપનાવ્યો હોય. રાગદ્વેષ વગેરે દ્વંદ્વોથી રહિત તે પુરુષ સુખપૂર્વક ભવનાં બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવે છે.

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥४॥

આ માર્ગ અંગેની જેની સમજ હજુ ખૂબ અલ્પ છે, તે લોકો જ નિષ્કામ કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગ બંને અલગ અલગ હોવાનું જણાવે છે. કેમકે બંનેમાંથી એકમાં પણ સારી રીતે સ્થિત પુરુષ બન્નેના ફલસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. બંનેનું ફળ એક જ છે, એટલા માટે બંને એક સમાન છે.

यत्सांख्यैः प्राप्यते थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति च पश्यति ॥५॥

સાંખ્યની દષ્ટિ મુજબ કર્મ કરનારા જ્યાં પહોંચે છે ત્યાં જ નિષ્કામ વૃત્તિથી કર્મ કરનારા પણ પહોંચે છે. એટલા માટે જે બંનેને ફળની દષ્ટિએ

એક તરીકે જુએ છે, તે જ યથાર્થ જ્ઞાનવાળો છે. બંને એક જ સ્થાન પર પહોંચે છે. તો નિષ્કામ કર્મયોગ વિશિષ્ટ શા માટે ?

શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે –

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ।।६।।

અર્જુન ! નિષ્કામ કર્મયોગથી આચરણ કર્યા વિના 'સંન્યાસ' અર્થાત્ સર્વસ્વનો ન્યાસ પ્રાપ્ત કરવો દુઃખજનક છે. યોગયુક્ત આચરણ ન કરવામાં આવે તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અસંભવ છે. આથી જ ભગવત્સ્વરૂપનું મનન કરનાર મુનિ, જેમની મનસહિત ઇન્દ્રિયો મૌન છે તે નિષ્કામ કર્મયોગનું આચરણ કરીને પરબ્રહ્મ પરમાત્માને ત્વરિત પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આના પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નિષ્કામ કર્મયોગનું જ આચરણ કરવું પડશે. કેમકે બંને ક્રિયાઓ એક જ છે. તે યજ્ઞની ક્રિયા છે અને તેનો શુદ્ધ અર્થ છે 'આરાધના'. આ બંને માર્ગોમાં દેખાતું અંતર કેવળ કર્તાના દૃષ્ટિકોણનું છે. એક પોતાની શક્તિ સમજીને આ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અને બીજો નિષ્કામ કર્મયોગી ઇષ્ટ પર આધાર રાખી આમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક ખાનગી ટ્યૂશન દ્વારા શીખે છે, બીજો નિયુક્ત છે. બંનેનો પાઠ્યક્રમ સરખો છે. પરીક્ષા એક છે. પરીક્ષક-નિરીક્ષક બંને એક છે. બરાબર એ જ પ્રમાણે બંનેના સદ્ગુરુ તત્ત્વદર્શી છે અને ડિગ્રી પણ એક જ છે, પરંતુ બંનેનો ભણવાનો દૃષ્ટિકોણ ભિન્ન છે. અલબત્ત, સંસ્થાગત છાત્રોની સુવિધા વિશેષ રહે છે.

પછી શ્રીકૃષ્ણે જણાવ્યું કે, કામ અને ક્રોધ દુર્જય શત્રુ છે. અર્જુન ! એને તું માર. અર્જુનને લાગ્યું કે આ તો ખૂબ કપરું છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, "નહિ, શરીરથી પર ઇન્દ્રિયો છે. ઇન્દ્રિયોથી પર મન છે. મનથી પર બુદ્ધિ છે અને બુદ્ધિથી પર તમારું સ્વરૂપ છે. તમારે ત્યાંથી પ્રેરિત થવાનું છે. આ રીતે પોતાની હસ્તી સમજીને, પોતાની શક્તિને નજર સમક્ષ રાખીને, સ્વાવલંબી બનીને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું તે જ 'જ્ઞાનયોગ' છે. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું, ચિત્તને ધ્યાનસ્થ બનાવીને કર્મો મારામાં સમર્પિત કરીને

આશા-મમતા અને સંતાપરહિત થઈને યુદ્ધ કર. સમર્પણની ભાવના સાથે ઈષ્ટતત્ત્વ પર શ્રદ્ધા રાખીને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું તે નિષ્કામ કર્મયોગ છે. બંનેની ક્રિયા એક છે અને પરિણામ પણ એક છે.

આના પર ભાર મૂકીને શ્રીકૃષ્ણે અહીં કહ્યું છે કે, યોગનું આચરણ કર્યા વિના સંન્યાસ અર્થાત્ શુભાશુભ કર્મોનો અંત આણવો અશક્ય છે. શ્રીકૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે એવો કોઈ યોગ નથી કે જેમાં હાથ પર હાથ રાખીને બેઠાં બેઠાં કહો કે 'હું પરમાત્મા છું, શુદ્ધ છું, બુદ્ધ છું, મારા માટે ન તો કર્મ છે, ન બંધન. હું સારું-ખરાબ કાંઈ પણ કરતો દેખાઉં પણ છું, પરંતુ ઈન્દ્રિયો તો પોતાના અર્થોમાં પ્રવૃત્ત રહે છે.' આવું પાખંડ શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં કદાપિ નથી. સાક્ષાત્ યોગેશ્વર પણ પોતાના અનન્ય સખા, અર્જુનને પણ કર્મ વિના તો આ સ્થિતિ ન જ આપી શક્યા. તેઓ આવું કરી શક્યા હોત તો ગીતાની આવશ્યકતા જ નહોતી. કર્મ તો કરવું જ પડે. કર્મ કરીને જ સંન્યાસીની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય અને યોગયુક્ત પુરુષને સત્વર પરમાત્મા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. યોગયુક્ત પુરુષનાં લક્ષણો કયાં છે ? આ બાબતમાં કહે છે –

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितामा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥

'**विजितात्मा** '– જેનું શરીર વિશેષ રૂપથી જીતવામાં આવ્યું છે, '**जितेन्द्रियः**' – જેની ઈન્દ્રિયો જીતવામાં આવી છે અને **विशुद्रात्मा** – જેનું અંતઃકરણ વિશેષ રૂપથી શુદ્ધ છે એવો પુરુષ. '**सर्वभूतात्मभूतात्मा**' – સંપૂર્ણ ભૂત-પ્રાણીઓના મૂળ સ્રોત પરમાત્મા સાથે એકાત્મરૂપી યોગથી જોડાયેલ છે. તે કર્મ કરે છે, પરંતુ તેનાથી લેપાતો નથી. તો કર્મ શા માટે કરે છે ? પાછળ રહેનાર વ્યક્તિઓમાં પરમ કલ્યાણકારી બીજનો સંગ્રહ કરવા માટે લેપાતો કેમ નથી ? કેમકે સમગ્ર પ્રાણીજગતના મૂળ ઉદ્ગમ એવા પરમાતત્ત્વ પરમાત્મામાં તે તત્ત્વમાં તે સ્થિત થઈ ગયો છે. હવે આગળ કશું રહેતું નથી કે જેની તે શોધ કરે. પાછળ રહેલી વસ્તુઓ ક્ષુદ્ર લાગે છે તો હવે આસક્તિ શેમાં રાખે ? આથી કર્મ તેની આસપાસ વીંટાતાં નથી. આ યોગનિષ્ઠની પરાકાષ્ઠાનું ચિત્રણ છે. વળી, યોગનિષ્ઠ પુરુષની રહેણી સ્પષ્ટ કરે છે કે તે કાર્ય કરવા છતાં તેનાથી લિપ્ત કેમ થતો નથી ?

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥८॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥९॥

પરમતત્ત્વ પરમાત્માને સાક્ષાત્કારસહિત જાણનાર યોગયુક્ત પુરુષની મનઃસ્થિતિ અર્થાત્ અનુભૂતિ છે કે 'હું કંઈ પણ કરતો નથી' આ એની કલ્પના નથી, પરંતુ આ સ્થિતિ એણે કર્મ કરીને પ્રાપ્ત કરી છે. જેમ '**युक्तो मन्येत**' - હવે પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ બાદ તે સર્વ કાંઈ સાંભળતો, સ્પર્શ કરતો, સૂંઘતો, ભોજન કરતો, ગમન કરતો, સૂઈ જતો, શ્વાસ લેતો, ત્યાગ કરતો, ગ્રહણ કરતો, આંખો ખોલતો અને મીંચતો એમ તમામ કાર્યો કરતો હોવા છતાં પણ ઈન્દ્રિયો પોતાનાં કાર્યો કરે છે એવી ધારણા ધરાવે છે. પરમાત્માથી વધારે સારું કંઈ છે નહિં અને એનામાં તે સ્થિર હોય તો એનાથી વધીને બીજા ક્યાં સુખની કામનાથી તે કોઈનો સ્પર્શ વગેરે કરશે? જો કોઈ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ સામે હોત તો આસક્તિ જરૂર રહેત, પરંતુ પ્રાપ્તિ પછી હવે એનાથી આગળ ક્યાં જાય ?પાછળ ત્યાગ પણ શેનો કરે ? આનાથી યોગમુક્ત પુરુષ લિપ્ત નથી થતો. આ વાત એક ઉદાહરણ લઈને રજૂ કરી છે –

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गंत्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥१०

કમળ કાદવમાં ખીલે છે. એનાં પાન પાણી પર તરે છે. પવનની લહેરો રાતદિવસ તેની ઉપરથી પસાર થાય છે. પરંતુ તમે કમળપત્ર જોશો તો તે કોરાં જ દેખાશે. પાણીનું એક પણ બુંદ એના પર ઠરશે નહિ. કીચડ અને પાણીમાં રહેવા છતાં પણ કશું એને સ્પર્શતું નથી. એ જ રીતે જે પુરુષ તમામ કર્મો પરમાત્મામાં વિલીન કરીને (સાક્ષાત્કારની સાથે જ કર્મો વિલીન થાય છે, એના પહેલાં નહિ) આસક્તિનો ત્યાગ કરીને (હવે આગળ કોઈ વસ્તુ નથી, આથી આસક્તિ નથી રહેતી, એટલે આસક્તિ ત્યાગીને) કર્મ કરે છે. તે પણ આ રીતે કર્મ કરવાથી લેપાતો નથી.તો પછી

તે કામ શા માટે કરે છે ? તે કર્મ કરે છે તમે સૌ લોકો માટે, સમાજના કલ્યાણ માટે, પાછળ રહેનારના માર્ગદર્શન માટે. આના પર ભાર દઈને જણાવે છે કે —

कायेन मनसा बुद्धया केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥११॥

યોગી પુરુષો ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ અને શરીર દ્વારા આસક્તિ છોડીને આત્મશુદ્ધિ માટે કર્મ કરે છે. કર્મ બ્રહ્મમાં વિલીન થઈ જાય છે પછી પણ શું આત્મા અશુદ્ધ રહે છે ?ના, તે તો '**सर्वभूतात्मभूतात्मा**' થઈ ચૂક્યા છે. બધાં પ્રાણીઓમાં એ પોતાના આત્માનો પ્રસાર કરે છે. આ તમામ આત્માઓની શુદ્ધિ માટે, તમારા સૌના માર્ગદર્શન માટે તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. શરીર, મન, બુદ્ધિ તથા કેવળ ઇન્દ્રિયોથી તે કર્મ કરે છે. સ્વરૂપથી તે કાંઈ પણ કરતો નથી, તે સ્થિર છે. બહારથી કાર્ય કરતો દેખાય છે. પરંતુ અંદરથી એનામાં અસીમ શાંતિ છે, રસ્સી તો બળી ગઈ છે, માત્ર આકાર બાકી રહ્યો છે. જેનાથી કંઈ બાંધી શકાય નહિ.

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥१२॥

'યોગયુક્ત' એટલે કે યોગના પરિણામને પ્રાપ્ત કરેલ પુરુષ, સર્વ પ્રાણીઓના આત્માના મૂળ સ્રોત પરમાત્મામાં સ્થિત છે, એવા યોગી કર્મફળને ત્યાગીને (કર્મનું ફળ એના માટે પરમાત્માથી ભિન્ન નથી. તેથી હવે કર્મફળનો ત્યાગ કરીને) **नैष्ठिकीम् शान्तिम् आप्नोति** શાંતિની અંતિમ અવસ્થાએ પહોંચે છે, જેનાથી આગળ કોઈ શાંતિ બાકી નથી, જેના પછી તે કદી પણ અશાંત થતો નથી. પરંતુ અયુક્ત પુરુષ, જે યોગનાં પરિણામ પામ્યો નથી તે હજુ રસ્તા વચ્ચે છે. આવો પુરુષ ફળની આસક્તિ રાખે છે. (પરમાત્મા ફળ હોઈ એમાં એની આસક્તિ આવશ્યક છે. આથી ફળમાં આસક્ત હોવા છતાં) **कामकारेण निबध्यते** તે કામના કરીને બંધનયુક્ત બને છે. અર્થાત્ પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી કામના જાગ્રત રહે છે.

આથી સાધકે પ્રાપ્તિ સુધી સાવધાન રહેવું જોઈએ. મહારાજજી હંમેશ કહેતા કે, 'હાં, આપણે સહેજ પણ અલગ રહીએ અને ભગવાન અલગ છે, તો માયા કામયાબ થઈ શકે છે.' કાલે પ્રાપ્તિ થવાની હોય, પરંતુ આજે તો તે અજ્ઞાની છે. આથી પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી સાધકે સાવધાન રહેવું જોઈએ. આગળ જોઈએ.

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ।।१३।।

જે સંપૂર્ણપણે સ્વવશી છે, જે શરીર, મન, બુદ્ધિ અને પ્રકૃતિથી પર આત્મામાં સ્થિત છે. આવો જિતેન્દ્રિય નિગ્રહી પુરુષ નિઃશંકપણે કશું કરતો નથી કે કશું કરાવતો નથી. પાછળ રહેનારાઓ પાસે કરાવવાથી પણ એની આંતરિક શાંતિને સ્પર્શ થતો નથી. આવો સ્વરૂપસ્થ પુરુષ, શબ્દાદિ વિષયોની પ્રાપ્તિ કરાવનાર નવ દ્વાર (બે કાન, બે આંખ, બે નાકનાં છિદ્ર, એક મુખ, ઉપસ્થ અને ગુદા)યુક્ત શરીરરૂપી નગરમાં તમામ કર્મોનો મનથી ત્યાગ કરીને સ્વરૂપાનંદમાં સ્થિર રહે છે તે યથાર્થપણે કાંઈ કરતો નથી, કાંઈ કરાવતો નથી.

આ જ વાત શ્રીકૃષ્ણ ફરીથી બીજા શબ્દોમાં કહે છે કે, તે પ્રભુ, ન કરે છે, ન કરાવે છે. સદ્‌ગુરુ ભગવાન, ઈષ્ટ, સ્વરૂપસ્થ મહાપુરુષ, યુક્ત વગેરે શબ્દો એકબીજાના પર્યાય છે. અલગપણે ભગવાન કાંઈ કરવા આવતા નથી. તે જ્યારે પણ કરે છે ત્યારે આ સ્વરૂપસ્થ પરમતત્ત્વના માધ્યમ દ્વારા જ કરે કરાવે છે. મહાપુરુષ માટે શરીર કેવળ મકાન છે. આથી પરમાત્માનું કરવું અને મહાપુરુષનું કરવું બંને એક જ વાત છે, કેમ કે તે પરમાત્મા એમના દ્વારા કરે છે. વાસ્તવમાં તે પુરુષ કરવા છતાં કાંઈ કરતો નથી. આ અંગે પછીનો શ્લોક જુઓ –

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ।।१४।।

તે પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રના કર્તાપણાનો, કર્મોનો અને કર્મફળોનો સંયોગ ગોઠવતો નથી, પરંતુ સ્વભાવમાં સ્થિત પ્રકૃતિના દબાણ અનુસાર જ તમામ કાર્ય કરે છે. સાત્ત્વિક, રાજસી અથવા તામસી જેવી જેની પ્રકૃતિ

હોય તે પ્રમાણે તે સ્તરથી તે પ્રવૃત્તિ કરે છે. પ્રકૃતિ તો લાંબી-પહોળી છે. તમારો સ્વભાવ જેટલો વિકૃત અથવા વિકસિત હોય તેટલો જ તે પર તેનો પ્રભાવ પડશે.

ઘણી વાર લોકો કહે છે કે કરવા-કરાવવાવાળા તો ભગવાન છે. અમે તો યંત્ર છીએ. અમારી પાસે તે સારું કરાવે કે ખરાબ કરાવે. કિંતુ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે તે પ્રભુ કશું જાતે કરતા નથી, કે કરાવતા નથી અને ન તો જગાડીને બેસાડે છે. લોકો પોતાની સ્વભાવગત પ્રકૃતિ અનુસાર જાતે કાર્ય કરે છે. તે પોતે આદતની મજબૂર થઈને કરે છે. ભગવાન કાંઈ કરતા નથી. તો લોકો શા માટે કહે છે કે ભગવાન કરે છે? આ અંગે યોગેશ્વર બતાવે છે –

नादत्ते कास्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।।१५।।

હમણાં જેમને પ્રભુ કહ્યા એમને જ અહીં 'વિભુ' કહેવામાં આવ્યા છે. કેમકે તે સંપૂર્ણ વૈભવયુક્ત છે. પ્રભુતા અર્થાત્ વૈભવથી યુક્ત પરમાત્મા ન કોઈના પાપ-કર્મને અને ન કોઈના પુણ્ય-કર્મને ગ્રહણ કરે છે. તો પછી લોકો એમ શા માટે કહે છે ? એટલા માટે કે અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઢંકાયેલું છે. એને હજુ સાક્ષાત્કાર સહિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી. તે હજુ જંતુ છે. મોહવશ તે કાંઈ પણ કહી શકે. જ્ઞાનથી શું થાય ? આને સ્પષ્ટ કરે છે –

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ।।१६।।

જેના અંતઃકરણનું તે અજ્ઞાન (જેણે જ્ઞાનને ઢાંકી રાખ્યું હતું) આત્મસાક્ષાત્કાર દ્વારા નષ્ટ થાય છે અને આ રીતે જેણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી દીધું છે, તેનું તે જ્ઞાન, સૂર્યની જેમ પરમતત્ત્વ પરમાત્માને પ્રકાશિત કરે છે. શું પરમાત્મા અંધકારનું નામ છે ? ના, તે તો '**स्वयं प्रकाश रूप दिन राती**' – સ્વયં પ્રકાશરૂપ છે. તે પ્રકાશરૂપ હોવા છતાં આપણા ઉપભોગ માટે તો નથી, તે દેખી શકાતા તો નથી ? જ્ઞાનથી અજ્ઞાનનું આવરણ હટી

જાય છે ત્યારે એનું તે જ્ઞાન સૂર્ય સમાન પરમાત્માને પોતાનામાં પ્રવાહિત કરી લે છે. પછી એ પુરુષ માટે ક્યાંય અંધકાર રહેતો નથી. એ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ શું છે ?

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥

તે પરમતત્ત્વ પરમાત્માને અનુરૂપ બુદ્ધિ હોય, તત્ત્વને અનુરૂપ પ્રવાહિત મન હોય, પરમતત્ત્વ પરમાત્મામાં એકાત્મભાવરૂપી એની રહેણી હોય અને એમાં જ લીન હોય એનું નામ જ્ઞાન છે. જ્ઞાન એ કોઈ બકવાસ કે મિથ્યા ચર્ચા નથી. આ જ્ઞાનથી પાપમુક્ત બનેલો પુરુષ પરમગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યાં પછી ફરી જન્મ લેવાનો રહેતો નથી. પરમગતિને પ્રાપ્ત કરનાર સંપૂર્ણ જાણકારી ધરાવનાર પુરુષ જ પંડિત તરીકે ઓળખાય છે.

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥१८॥

જ્ઞાન દ્વારા જેમનાં પાપ શમી ગયાં છે, જેણે '**अपुनरावर्ती परमगति**' પ્રાપ્ત કરી છે. એવા જ્ઞાનીજન વિનયી બ્રાહ્મણ તથા ચાંડાલમાં, ગાય અને કૂતરામાં તથા હાથીમાં સમાન દૃષ્ટિ રાખે છે. એની દૃષ્ટિ વિદ્યા-વિનયયુક્ત બ્રાહ્મણમાં કોઈ ખાસ વિશેષતા કે ચાંડાલમાં કોઈ હીનતા જોતી નથી. એને માટે ગાય ન તો ધર્મ છે અને કૂતરો ન તો અધર્મ છે અને હાથી કોઈ વિશાળતાનું પ્રતીક નથી. આવા પંડિત, જ્ઞાનીજન સમદર્શી અને સમવર્તી હોય છે. એમની દૃષ્ટિ ચામડી પર રહેતી નથી, પરંતુ આત્મા પર રહે છે. આમાં તફાવત એટલો છે કે વિદ્યા-વિનયસંપન્ન સ્વરૂપની નજીક છે. અને બાકીના થોડાક પાછળ છે. કોઈ એક મંજિલ આગળ છે, તો કોઈ પાછળના પડાવમાં છે. શરીર તો વસ્ત્ર છે. એની દૃષ્ટિ વસ્ત્રને મહત્ત્વ નથી આપતી, પરંતુ છતાં એના હૃદયમાં સ્થિત આત્મા પર એની દૃષ્ટિ રહે છે. આથી તે કોઈ ભેદભાવ રાખતો નથી.

શ્રીકૃષ્ણે પૂરતી ગો-સેવા કરી હતી. એમણે ગાય માટે ગૌરવપૂર્ણ શબ્દો કહેવા જોઈતા હતા, પરંતુ એમણે એવું કશું કહ્યું નહિ. શ્રીકૃષ્ણે

ગાયને ધર્મમાં કોઈ સ્થાન આપ્યું ન હતું. એમણે તો એટલું જ માન્યું કે બીજા જીવાત્માઓની જેમ એનામાં પણ આત્મા છે. ગાયનું આર્થિક મહત્ત્વ જે કોઈ હોય તે ખરું, પરંતુ એનું ધાર્મિક મહત્ત્વ પરવર્તી અવિવેકઓની દેન છે. શ્રીકૃષ્ણે પાછળથી બતાવ્યું કે અવિવેકીઓની બુદ્ધિ અનંત શાખાઓવાળી હોય છે. આથી તે અનંત ક્રિયાઓનો વિસ્તાર કરી લે છે. બનાવટી પણ અલંકૃત સારી વાણીમાં તે એ બધું વ્યક્ત કરે છે. એની વાણીની છાપ જેના મન પર પડે તે વ્યક્તિની બુદ્ધિ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. તે કશું મેળવતા નથી, પરંતુ નષ્ટ થઈ જાય છે. જ્યારે નિષ્કામ કર્મયોગમાં, અર્જુન ! નિર્ધારિત ક્રિયા એક જ છે – યજ્ઞની પ્રક્રિયા ‘આરાધના’ ! ગાય, કૂતરો, હાથી, પીપળો, નદી વગેરેનું મહત્ત્વ આ અનંત શાખાઓ ધરાવનારાની ભેટ છે. આ બધી વસ્તુઓનું કોઈ ધાર્મિક મહત્ત્વ આ અનંત શાખાઓ ધરાવનારાની ભેટ છે. આ બધી વસ્તુઓનું કોઈ ધાર્મિક મહત્ત્વ હોત તો શ્રીકૃષ્ણે એની વાત જરૂર કરી હોત. હા, પ્રારંભિક કાળમાં મંદિર-મસ્જિદ વગેરે પૂજાનાં સ્થળો અવશ્ય હોય છે, ત્યાં પ્રેરણાદાયક સામૂહિક ઉપદેશ અપાય છે. એની ઉપયોગિતા પણ છે. તે ધર્મોપદેશ કેન્દ્ર છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બે પંડિતોની ચર્ચા છે. એક પંડિત પૂર્ણ જ્ઞાની છે. બીજો પંડિત વિદ્યા-વિનયસંપન્ન છે. આમાં દ્વિત્વ (બેપણું) કેવી રીતે ? હકીકતમાં તો પ્રત્યેક શ્રેણીની બે સીમા હોય છે. એક અધિકતમ સીમા, પરાકાષ્ઠા અને બીજી પ્રવેશિકા અથવા નિમ્નતમ સીમા, ઉદાહરણ માટે ભક્તિ જ્યાંથી શરૂ થાય. વિવેક વૈરાગ્ય અને લગનની સાથે જ્યારે આરાધના કરવામાં આવે ત્યારે તેને ભક્તિની નિમ્નતમ સીમા કહી શકાય. ભક્તિનું પરિણામ મળવાની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે અધિકતમ સીમા બને છે. આ જ રીતે બ્રાહ્મણ શ્રેણી છે. બ્રહ્મમાં પ્રવેશ મેળવવાની ક્ષમતા આવે ત્યારે તે સમયે વિદ્યા હોય છે. વિનય હોય છે. મનનું શમન, ઇંદ્રિયોનું દમન, અનુભવી સૂત્રપાતનો સંચાર, ધારાવાહી ચિંતન, ધ્યાન અને સમાધિ વગેરે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ અપાવનાર તમામ યોગ્યતા અંતરાલમાં સ્વાભાવિક રીતે કાર્યરત રહે છે. આ બ્રાહ્મણત્વની નિમ્નતમ સીમા છે. વ્યક્તિનો ક્રમશઃ ઉત્કર્ષ થતાં થતાં તે બ્રહ્મનું દર્શન કરીને એમાં વિલીન

થઈ જાય ત્યારે તે ઉચ્ચતમ સીમાએ પહોંચે છે. જેને જાણવાનું હતું. જાણી લીધું તે પૂર્ણજ્ઞાતા છે.

અપુનરાવૃત્તિવાળા આવા મહાપુરુષને વિદ્યા-વિનયસંપન્ન બ્રાહ્મણ, ચાંડાલ કૂતરો, હાથી ગાય તમામ પર સમાન દૃષ્ટિ હોય છે. કારણ કે એની દૃષ્ટિ હૃદયસ્થિત આત્મસ્વરૂપ પર પડે છે. આવા મહાપુરુષો પરમગતિમાં શું અને કેવી રીતે મળે છે ? એના પર પ્રકાશ નાખતાં શ્રીકૃષ્ણે દર્શાવ્યું છે —

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥

તે પુરુષો જીવનકાળ દરમિયાન જ સંપૂર્ણ સંસારને જીતી લે છે. જેઓનું મન સમત્વમાં સ્થિત છે. મનના સમત્વને સંસાર જીતવા સાથે શો સંબંધ ? સંસાર મટી જાય છે. તો પછી પુરુષ ક્યાં રહ્યો ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે "**निर्दोषं हि समं ब्रह्म**" તે બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે. અહીં એનું મન પણ નિર્દોષ અને સમ સ્થિતિવાળું થઈ ગયું. '**तस्मात् ब्रह्मणि ते स्थिताः**' એટલા માટે તે બ્રહ્મમાં સ્થિત થઈ જાય છે. આનું જ નામ છે અપુનરાવર્તનીય પરમગતિ. આ ક્યારે મળે છે ? જ્યારે સંસારરૂપી શત્રુ પર વિજય થાય ત્યારે આ પરમગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસાર ક્યારે જિતાય છે ? જ્યારે મન પર નિયંત્રણ સ્થાપિત થાય, સમત્વમાં પ્રવેશ થાય. (કેમ કે મનનો પ્રસાર એ જ જગત) ત્યારે સંસાર પર જીત મળે છે. જ્યારે તે બ્રહ્મમાં સ્થિત થાય છે ત્યારે બ્રહ્મવિદ્‌નાં શું લક્ષણ હોય છે ? એની જીવનરીતિ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે -

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥

એને કોઈ પ્રિય-અપ્રિય હોતું નથી. આથી જ જેને લોકો પ્રિય સમજે છે તેને મેળવીને તે હર્ષ પામતો નથી અને જેને લોકો અપ્રિય સમજે છે

(જેમ ધર્માવલંબી ચિહ્ન લગાડે છે) એને મેળવીને તે ઉદ્વેગ પામતો નથી. આવો સ્થિરબુદ્ધિ '**असंमूढ**' - સંશયરહિત, '**ब्रह्मवित**' - બ્રહ્મ સાથે સંયુક્ત બ્રહ્મવેત્તા, '**ब्रह्मणि स्थितः**' પરાત્પર બ્રહ્મમાં સદૈવ સ્થિત છે.

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनी यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥२१॥

બાહ્ય સંસારી વિષયભાગોમાં અનાસક્ત પુરુષ અંતરાત્મામાં સ્થિત જે સુખ છે તેને પામે છે. તે પુરુષ '**ब्रह्मयोगयुक्तात्मा**' - પરબ્રહ્મ પરમાત્માની સાથેના મિલનથી યુક્ત આત્માવાળો છે. આથી જ તે અક્ષય આનંદનો અનુભવ કરે છે. જે આનંદની કદાપિ ક્ષય થતો નથી તે આનંદનો ઉપભોગ કોણ કરી શકે છે ? જે બાહ્ય વિષયભોગમાં અનાસક્ત હોય તે, તો શું ભોગ બાધક છે ? ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે -

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

કેવળ ચામડી જ નહી, પરંતુ તમામ ઈન્દ્રિયો સ્પર્શ કરે છે. 'જોવું' એ આંખનો સ્પર્શ છે, સાંભળવું.- કાનનો સ્પર્શ છે. આ રીતે ઈન્દ્રિયો અને વિષયોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનાર તમામ ભોગ ભોગવવામાં તો સુખદ જણાય છે. પરંતુ નિઃશંકપણે તે તમામ '**दुःखयोनयः**' દુઃખદ યોનિઓનું જ કારણ છે. આ ભોગ જ યોનિઓનું કારણ છે. ઉપરાંત આ ભોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પણ પામી જાય છે. કેમ કે તે નશ્વર છે. આથી હે કૌન્તેય, વિવેકી પુરુષ એમાં ફસાતો નથી.ઈન્દ્રિયોના આ સ્પર્શમાં છે શું ? કામ અને ક્રોધ, રાગ અને દ્વેષ તે વિષે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

આથી જે મનુષ્ય શરીર નાશ પામે તે પહેલાં કામ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન આવેગ સહન કરવા (તેને મિટાવી દેવા) સમર્થ બને છે તે જ નર (રમણ ન કરનાર) છે. તે જ આ લોકમાં યોગમુક્ત છે અને તે જ સુખી છે. જેની

પાછળ દુઃખ નથી તેવા સુખમાં અર્થાત્ પરમાત્મામાં તે સ્થિતિ ચિત્તવાળો છે. જીવનકાળ દરમિયાન જ તેને પ્રાપ્ત કરવાનું વિધાન છે. મર્યા પછી નહિ. સંત કબીરે આ અંગે સ્પષ્ટ કહ્યું છે, '**अबधू जीवतमें कर आशा ।**' - તો શું મુક્તિ મર્યા પછી થતી નથી ? તેઓ કહે છે : '**मुए मुक्ति गुरुं कहे स्वार्थी, जूठा दे विश्वासा ।**' આ જ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણનું કથન છે કે શરીર હયાત હોય ત્યારે, મરણ પૂર્વે જે કામક્રોધના આવેગનો નાશ કરવામાં સક્ષમ બને છે તે પુરુષ આ લોકમાં યોગી છે, તે જ સુખી છે, કામ, ક્રોધ, બાહ્યસ્પર્શ જ શત્રુ છે. એને જ તમે જીતી લો. આ પુરુષનાં લક્ષણ ફરી બતાવે છે –

योऽन्तः सुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥

જે વ્યક્તિ અન્તરાત્મામાં સુખવાળો '**अन्तरारामः**' - અન્તરાત્મામાં આરામવાળો તથા અન્તરાત્મામાં જ પ્રકાશવાળો (સાક્ષાત્કારવાળો) છે તે જ યોગી '**ब्रह्मभूत**' બ્રહ્મની સાથે એક થઈને '**ब्रह्मनिर्वाणम्**' વાણીથી પર બ્રહ્મ શાશ્વત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ પ્રથમ વિકારો કામ-ક્રોધનો અંત, ત્યાર બાદ દર્શન, અને પછી પ્રવેશ. આગળ જોઈએ -

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥२५॥

પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં જેમનું પાપ નષ્ટ થઈ ગયું છે. જેમની દુવિધા - ડામાડોળપણું દૂર થઈ ગયું છે, જે પ્રાણીમાત્રના હિતનાં કામોમાં પ્રવૃત્ત છે (પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરનાર જ આમ કરી શકે. જે પોતે જ ખાડામાં પડ્યો છે તે બીજાને શું બહાર કાઢે ? આથી કરુણા મહાપુરુષનો સ્વાભાવિક ગુણ બને છે) તે '**यतात्मन**' - જિતેન્દ્રિય બ્રહ્મવિદ પુરુષ શાન્ત પરબ્રહ્મને મેળવે છે. આ મહાપુરુષની સ્થિતિ પર પ્રકાશ નાખતાં કહે છે-

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२६॥

કામક્રોધરહિત, જિતેન્દ્રિય, પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરેલ જ્ઞાની પુરુષને બધી જગ્યાએથી શાંત પરબ્રહ્મ જ પ્રાપ્ત છે. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ વારંવાર એ પુરુષની રહેણી પર ભાર મૂકે છે જેનાથી પ્રેરણા મળે, પ્રશ્ન લગભગ પૂરો થયો. હવે આ વાત પર ફરીથી ભાર મૂકીને કહે છે કે આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટેનું આવશ્યક અંગ છે. શ્વાસ-પ્રશ્વાસનું ચિંતન. યજ્ઞની ક્રિયામાં પ્રાણનો અપાનમાં હવન, અપાનનો પ્રાણમાં હવન, પ્રાણ-અપાન બંનેની ગતિનો નિરોધ એમણે બતાવ્યો હતો. એને જ સમજાવી રહ્યા છે -

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥२७॥
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥

અર્જુન, બહારના વિષયો, દૃશ્યોનું ચિંતન ન કરતાં, એનો ત્યાગ કરીને નેત્રોની દૃષ્ટિને ભ્રૂકુટિની વચ્ચે સ્થિર કરવી. '**भ्रुवोः अन्तरे**' આનો અર્થ એ નથી કે આંખોની વચ્ચે કે ભ્રમરોની વચ્ચે ક્યાંક દેખવાની ભાવનાથી દૃષ્ટિ સ્થિર કરવી. ભ્રૂકુટિની વચ્ચેનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે સીધા બેસવાથી દૃષ્ટિ ભ્રૂકુટિની બરાબર વચ્ચેથી સીધેસીધી આગળ પડે. ડાબા-જમણી આમ-તેમ ક્યાંય ન જુએ. નાકની દાંડીએ સીધી નજરે રાખીને (ક્યાંક નાક જ ન જોવા લાગે) નાસિકામાં ફરતા પ્રાણ અને અપાન વાયુને સમ કરવા, અર્થાત્ દૃષ્ટિને ત્યાં સ્થિર કરવી. ધ્યાનને શ્વાસમાં પ્રવૃત્ત કરો કે ક્યારે અંદર ગયો ? કેટલો રોકાયો ? લગભગ અડધી સેકંડ શ્વાસ રોકાય છે. પ્રયાસ કરીને ન રોકો, ક્યારે શ્વાસ બહાર નીકળ્યો ? કેટલી વાર સુધી બહાર રહ્યો ? આ અંગે કહેવાની જરૂર નથી કે શ્વાસમાં નામધ્વનિ સંભળાવા લાગશે. આમ શ્વાસ-પ્રશ્વાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત થઈ જશે તો પછી ધીરે ધીરે શ્વાસ અચલ, સ્થિર થઈ જશે, સમ થઈ જશે. અંદર સંકલ્પ ઊઠશે નહિ અને બહારનો સંકલ્પ અંદર ટકરાઈ શકશે નહિ. બહારના ભોગોની ઈચ્છા તો બહાર જ ત્યાગી દીધી હતી. - તેલની ધારાની જેમ. તેલની ધારા પાણીની જેમ ટપ-ટપ નહિ પડે, જ્યાં સુધી પડશે ત્યાં સુધી ધારામાં જ પડશે. આ પ્રમાણે પ્રાણ અને અપાનની ગતિ એકદમ સમ -

સ્થિર કરીને ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને જેમણે જીતી લીધાં છે, ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધથી મુક્ત, ચિંતનની ચરમ સીમા પર પહોંચેલા મોક્ષપરાયણ મુનિ સદા 'મુક્ત' જ છે. મુક્ત થઈને ક્યાં જાય છે ? શું મેળવે છે ? આ વિષે કહે છે કે –

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

આ મુક્ત પુરુષ, મને યજ્ઞ અને તપોના ભોગવનારા સર્વલોકના ઇશ્વરોના પણ ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના સ્વાર્થરહિત હિતૈષી - એમ સાક્ષાત્ જાણીને શાંતિ મેળવે છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે એ પુરુષના શ્વાસ-પ્રશ્વાસનો, યજ્ઞ અને તપનો ભોક્તા હું છું. યજ્ઞ અને તપ અંતમાં જેનામાં વિલય પામે છે, તે હું છું. તે મને પ્રાપ્ત થાય છે.

યજ્ઞના અંતે જેનું નામ શાંતિ છે તે મારું જ સ્વરૂપ છે. તે મુક્ત પરમ પુરુષ મને જાણે છે. અને જાણતાં જ મને પ્રાપ્ત કરી લે છે. એનું નામ શાંતિ છે. જેમ હું ઇશ્વરનો ઇશ્વર છું તે જ રીતે તે પણ છે.

નિષ્કર્ષ :

આ અધ્યાયની શરૂઆતમાં અર્જુને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે ક્યારેય આપ નિષ્કામ કર્મયોગની પ્રશંસા કરો છો અને ક્યારેક સંન્યાસમાર્ગથી કર્મ કરવાની પ્રશંસા કરે છે. આથી આ બેમાંથી આપે જે નિશ્ચિત કરેલ હોય, પરમ કલ્યાણકારી હોય એ એક વિષે કહો. શ્રીકૃષ્ણે જણાવ્યું, "અર્જુન, પરમ કલ્યાણ તો આ બંનેમાં રહેલું છે. બંને દ્વારા યજ્ઞની નિર્ધારિત ક્રિયા જ કરવામાં આવે છે. પરંતુ નિષ્કામ કર્મયોગ વિશિષ્ટ છે. એના વિના સંન્યાસ (શુભાશુભ કર્મોનો અંત) થતો નથી. સંન્યાસ એ માર્ગ નથી - એ તો મંજિલનું નામ છે. યોગમુક્ત પુરુષ જ સંન્યાસી છે. યોગયુક્તનાં લક્ષણો બતાવ્યાં કે તે જ પ્રભુ છે. તે કશું કરતો નથી, કરાવતો નથી. પરંતુ સ્વભાવમાં પ્રકૃતિનાં દબાણને અનુરૂપ લોકો વ્યસ્ત રહે છે. જે મને સાક્ષાત્ જાણી લે છે તે જ જ્ઞાતા છે, તે જ પંડિત છે. યજ્ઞના પરિણામમાં લોકો મને જાણે છે. શ્વાસ-પ્રશ્વાસનો જપ અને યજ્ઞ-તપ જેમાં વિલીન થાય છે, તે હું જ છું. યજ્ઞના ફલસ્વરૂપ મને જાણીને જેઓ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે,

તે પણ હું જ છું.'' અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ જેવું, મહાપુરુષ જેવું સ્વરૂપ એ પ્રાપ્તિ કરનારાઓને પણ મળે છે. તે પણ ઈશ્વરોનો ઈશ્વર, આત્માનો પણ આત્મસ્વરૂપમય થઈ જાય છે. એ પરમાત્માની સાથે એકીસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી લે છે. (એક થવામાં ભલેને ગમે તેટલા જન્મ લાગે) આ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે યજ્ઞ-તપનો ભોક્તા મહાપુરુષોની અંદર રહેનારી શક્તિ, મહેશ્વર છે આથી –

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'यज्ञभोक्ता' महापुरुषस्थ महेश्वरः नाम पञ्चमोध्यायः ॥५॥

આ રીતે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતારૂપી ઉપનિષદ અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રવિષયક શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદમાં યજ્ઞભોક્તા મહાપુરૂષસ્થ મહેશ્વર નામનો પાંચમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः यथार्थ गीता भाष्ये 'यज्ञभोक्ता महापुरुषस्थ महेश्वरः' नाम पञ्चमोऽध्यायः॥५॥

આ રીતે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનંદકૃત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ભાષ્ય 'યથાર્થ ગીતા'માં 'યજ્ઞભોક્તા મહાપુરુષસ્થ મહેશ્વર' નામનો પાંચમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥